RAQAMLI MUHIT (INTERNET, IJTIMOIY TARMOQLAR) TA'SIRIDA O'SMIRLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHI VA PROFILAKTIKASI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Vapayev Sarvarbek Rajabbayevich

Annotatsiya: Maqolada raqamli muhitning — internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va onlayn o'yinlarning — o'smirlarda deviant xulq-atvor shakllanishiga ta'siri pedagogik-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqot 14-17 yoshli o'smirlar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma, kuzatuv, intervyu va pedagogik eksperiment natijalariga tayanadi. Olingan ma'lumotlar raqamli muhitda uzoq vaqt qolish bilan agressivlik, o'quvga nisbatan sovuqqonlik, ijtimoiy izolyatsiyaga moyillik va kiberbulling ishtirokchisi bo'lish kabi deviant ko'rinishlar darajasi o'rtasida statistik ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Shu asosda oila, maktab va raqamli savodxonlikni uyg'unlashtiruvchi uch bosqichli profilaktika modeli ishlab chiqilib, uning sinov natijalari taqdim etilgan: tajriba guruhida deviant ko'rsatkich 3 oy davomida 46 foizdan 19 foizga tushgan.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o'smirlar, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar, kiberbulling, profilaktika, raqamli savodxonlik, pedagogik eksperiment.

Kirish: So'nggi o'n yillikda internet va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi o'smirlar shaxsini shakllantiruvchi omillar tizimini tubdan o'zgartirdi. Agar avvalroq bolaning ijtimoiylashuvida asosiy o'rinni oila, maktab va yaqin atrof-muhit egallagan bo'lsa, hozirgi kunda bu vazifaning muhim qismini raqamli makon — ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, video xosting platformalari va onlayn o'yinlar bajarmoqda. Bu jarayon o'smirga bilim olish, muloqot doirasini

kengaytirish va o'z qobiliyatlarini namoyon etish uchun katta imkoniyatlar yaratgani bilan bir qatorda, uning xulq-atvorida deviant (me'yordan chetlanuvchi) ko'rinishlarning yuzaga kelishi uchun ham qulay sharoit yaratmoqda.Muammoning dolzarbligi shundaki, o'smirlik davri — shaxsning o'zligini anglashi, qadriyatlar tizimi shakllanishi va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishi bilan xarakterlanuvchi eng nozik davr hisoblanadi. Aynan shu davrda nazoratsiz raqamli muhit ta'sirida bolada agressivlik, qaramlik, real muloqotdan qochish, kiberbulling ishtirokchisi (jabrlanuvchi yoki tajovuzkor sifatida) bo'lish kabi holatlar kuzatilmoqda. Shu bois raqamli muhit ta'sirida yuzaga keladigan deviant xulq-atvorni ilmiy asoslangan usullar bilan oldindan bashorat qilish va samarali profilaktika tizimini yaratish pedagogika va psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.Tadqiqotning maqsadi — raqamli muhitning o'smirlarda deviant xulq-atvor shakllanishiga ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda shu asosda samarali profilaktik ta'sir vositalarini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazishdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilandi:

raqamli muhit va deviant xulq-atvor muammosi bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;

o'smirlarning raqamli muhitdan foydalanish xususiyatlari va deviant ko'rinishlar darajasini empirik tarzda aniqlash;

aniqlangan bog'liqliklar asosida profilaktika modelini loyihalashtirish;

modelning samaradorligini pedagogik eksperiment orqali tekshirish va tavsiyalar ishlab chiqish.

MAVZUNI O‘RGANILGANLIK DARAJASI: Deviant xulq-atvor muammosi ijtimoiy pedagogika va yosh psixologiyasida uzoq yillardan beri o'rganib kelinadi. Klassik ijtimoiy nazariyalar (anomiya, ijtimoiy nazorat, differensial assotsiatsiya nazariyalari) deviatsiyaning ijtimoiy-muhit omillariga bog'liqligini asoslab bergan bo'lsa, so'nggi tadqiqotlarda bu omillar qatoriga raqamli muhit ham

qo'shildi. Xorijiy mualliflarning tadqiqotlarida internetdan haddan tashqari foydalanish bilan agressivlik, uyqu buzilishi, o'quv faoliyati pasayishi o'rtasidagi bog'liqlik statistik jihatdan tasdiqlangan, shuningdek kiberbulling ham jabrlanuvchi, ham tajovuzkor uchun chuqur psixologik oqibatlarga olib kelishi ko'rsatilgan.Mahalliy pedagogika va psixologiya fanida oila tarbiyasi, maktab muhiti va tengdoshlar guruhining o'smirlar xulq-atvoriga ta'siri yetarlicha chuqur tadqiq etilgan, biroq raqamli muhitning mustaqil omil sifatidagi ta'siri, ayniqsa uni bartaraf etishning kompleks pedagogik-psixologik modellari hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi: tadqiqotda raqamli muhit ta'siri birinchi marta oila-maktab-raqamli savodxonlik uyg'unligidagi uch bosqichli profilaktika modeli doirasida kompleks tarzda o'rganilmoqda.

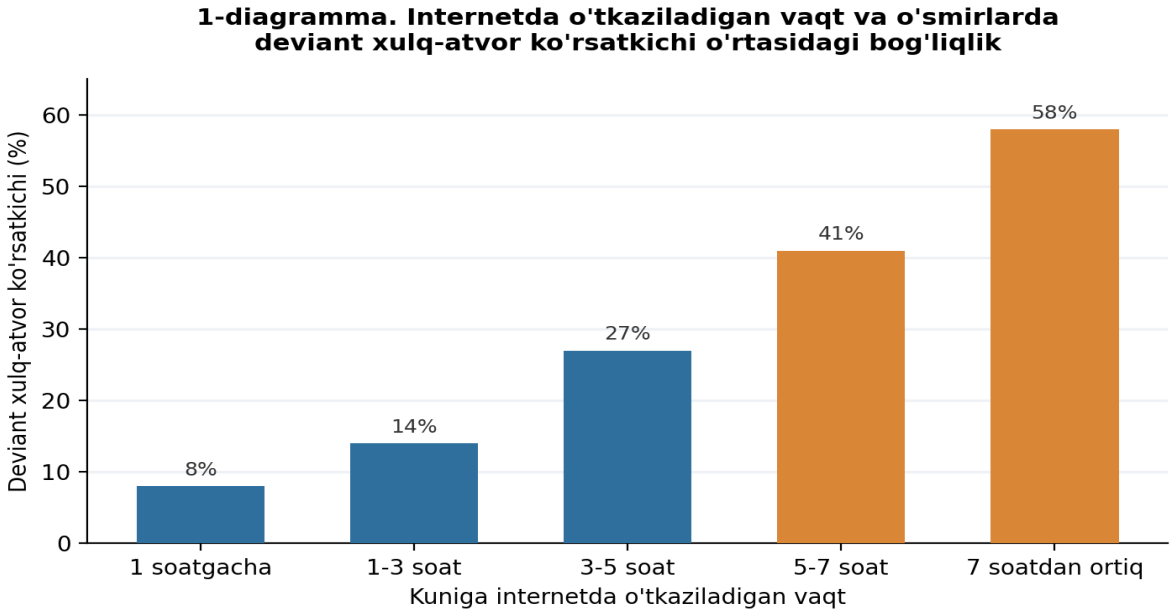
TADQIQOT METADALOGIYASI: Tadqiqot 2025-2026 o'quv yilida uchta umumta'lim maktabi bazasida, 14-17 yoshli 240 nafar o'smir ishtirokida olib borildi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: aniqlovchi (diagnostik), shakllantiruvchi (eksperimental) va nazorat bosqichlari. Metodologik asos sifatida tizimli-faoliyat va ijtimoiy-pedagogik yondashuvlardan foydalanildi.

Metod	Maqsad	Qamrov
So'rovnoma (anketa)	Raqamli muhitdan foydalanish intensivligi va deviant ko'rinishlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash	14-17 yoshli 240 o'smir
Kuzatish	O'quv jarayonida va tengdoshlar muhitida xulq-atvor ko'rinishlarini qayd etish	3 ta umumta'lim maktabi
Suhbat va intervyu	Pedagog-psixologlar va ota-onalarning kuzatuvlarini chuqurlashtirish	18 pedagog-psixolog, 35 ota-ona

Metod	Maqsad	Qamrov
Pedagogik eksperiment	Ishlab chiqilgan profilaktik dastur samaradorligini sinovdan o'tkazish	Tajriba (n=60) va nazorat (n=58) guruhlari
Matematik-statistik tahlil	Natijalarni Styudent t-mezoni va Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti asosida tekshirish	SPSS 26.0 dasturi

Diagnostik bosqichda o'smirlarning raqamli muhitdan foydalanish xususiyatlari (kunlik davomiylik, tarmoqlar turi, maqsadi) hamda ularning xulq-atvorida deviant ko'rinishlar darajasi maxsus so'rovnoma va kuzatuv varaqalari yordamida baholandi. Olingan ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti va Styudent t-mezoni yordamida statistik tahlil qilindi ($p<0,05$ ishonchlilik darajasida).

TADQIQOT NATIJALARI VA TAXLILI: So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, kuniga 5 soatdan ortiq vaqtini internet va ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazuvchi o'smirlar orasida deviant xulq-atvor ko'rsatkichi kuniga 1 soatgacha foydalanuvchilarga nisbatan bir necha barobar yuqori. 1-diagrammada keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, internetda o'tkaziladigan vaqt bilan deviant ko'rinishlar darajasi o'rtasida ijobiy va statistik ahamiyatli korrelyatsiya ($r=0,61$; $p<0,01$) mavjud.

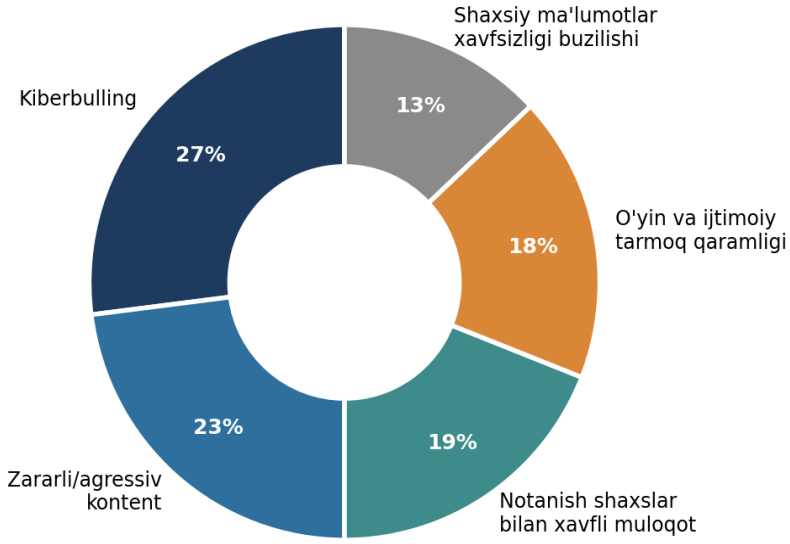

1-diagramma. Internetda o'tkaziladigan vaqt va o'smirlarda deviant xulq-atvor ko'rsatkichi o'rtasidagi bog'liqlik (so'rovnoma natijalari, n=240)

Raqamli muhitdagi xavf turlarining taqsimoti

So'rovnoma ishtirokchilaridan o'zlari duch kelgan yoki guvohi bo'lgan raqamli xavflarni belgilash so'ralganda, eng ko'p uchraydigan holat sifatida kiberbulling (27%) va zararli/agressiv kontentga duch kelish (23%) qayd etildi. Bundan tashqari, notanish shaxslar bilan xavfli muloqot (19%), o'yin va ijtimoiy tarmoq qaramligi (18%) hamda shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligining buzilishi (13%) kabi holatlar aniqlandi (2-diagramma). Bu ko'rsatkichlar profilaktika ishini nafaqat umumiy xarakterda, balki har bir xavf turiga yo'naltirilgan tarzda olib borish zarurligini ko'rsatadi.

2-diagramma. So'rovnoma ishtirokchilari ta'kidlagan raqamli muhit xavflarining taqsimoti

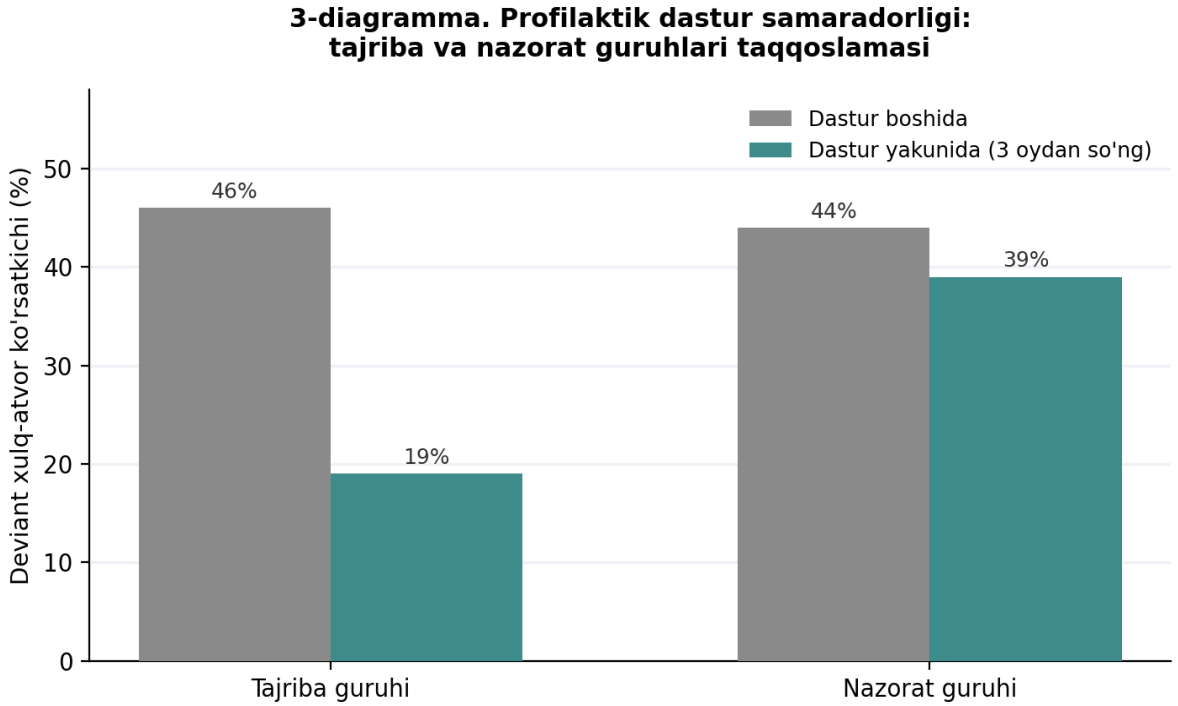
2-diagramma. So'rovnoma ishtirokchilari ta'kidlagan raqamli muhit xavflarining taqsimoti

Profilaktik dastur samaradorligi

Diagnostika natijalari asosida oila, maktab va raqamli savodxonlik yo'nalishlarini uyg'unlashtiruvchi uch bosqichli profilaktika dasturi ishlab chiqildi. Dastur tarkibiga o'smirlar bilan raqamli savodxonlik va emotsional-irodaviy o'zini boshqarish bo'yicha treninglar, pedagog-psixologlarning individual maslahat soatlari, shuningdek ota-onalar bilan ma'rifiy-amaliy seminarlar kiritildi. Dastur 60 nafar o'smirdan iborat tajriba guruhida 3 oy davomida qo'llanildi, 58 nafardan iborat nazorat guruhi esa an'anaviy tarzda o'qitildi.

3-diagrammada keltirilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhida deviant xulq-atvor ko'rsatkichi dastur boshida 46% ni tashkil etgan bo'lsa, 3 oylik ishdan so'ng bu ko'rsatkich 19% gacha pasaydi. Nazorat guruhida esa ko'rsatkich sezilarli o'zgarmadi (44% dan 39% gacha). Farqlarning statistik ahamiyatliligi Styudent t-

mezoni yordamida tasdiqlandi (t=4,82; p<0,01), bu esa ishlab chiqilgan modelning yuqori samaradorligidan dalolat beradi.

3-diagramma. Profilaktik dastur samaradorligi: tajriba va nazorat guruhlari taqqoslamasi

MUXOKAMA: Olingan natijalar raqamli muhitning o'smirlar xulq-atvoriga ta'siri mustaqil va sezilarli omil ekanligini tasdiqlaydi, biroq bu ta'sir chiziqli emas — u nazoratsizlik, oilaviy munosabatlarning sustligi va raqamli savodxonlik darajasining pastligi kabi vositachi omillar orqali kuchayadi. Shu sababli faqat cheklov va taqiqlarga asoslangan yondashuv (masalan, internetni mexanik ravishda cheklash) uzoq muddatli natija bermaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, eng samarali yondashuv — o'smirni raqamli muhitda mustaqil va tanqidiy fikrlashga, o'z vaqtini boshqarishga hamda xavflarni anglashga o'rgatuvchi kompleks profilaktik ishdir.

Shu bilan birga, dastur natijalarining nazorat guruhida ham qisman ijobiy o'zgarishi (44%dan 39%ga) o'quv yili davomidagi umumiy tarbiyaviy ishlarning tabiiy ta'siri bilan izohlanishi mumkin, biroq bu o'zgarish tajriba guruhidagidek statistik

ahamiyatli emas. Bu esa maqsadli va tizimli profilaktik ishning tasodifiy tarbiyaviy ta'sirlardan ustunligini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAVSIYALAR:O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

raqamli muhitda kuniga 5 soatdan ortiq vaqt o'tkazish o'smirlarda deviant xulq-atvor ko'rsatkichining sezilarli darajada oshishi bilan bog'liq ($r=0,61$; $p<0,01$);

o'smirlar orasida eng ko'p uchraydigan raqamli xavflar kiberbulling va zararli kontent bilan bog'liq bo'lib, profilaktika ishi ushbu yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratishi lozim;

oila, maktab va raqamli savodxonlikni uyg'unlashtiruvchi uch bosqichli profilaktika modeli yuqori samaradorlikni ko'rsatdi: 3 oy ichida deviant ko'rsatkich 46%dan 19%gacha pasaydi;

faqat cheklovga emas, balki o'smirning o'zini anglashi va raqamli savodxonligini oshirishga yo'naltirilgan yondashuv uzoqroq muddatli va barqaror natija beradi.

Amaliy tavsiya sifatida umumta'lim maktablarida raqamli savodxonlik va xavfsizlik bo'yicha alohida o'quv moduli joriy etilishi, pedagog-psixologlar shtatida raqamli muhit bilan bog'liq holatlar bo'yicha maxsus tayyorgarlik o'tkazilishi hamda ota-onalar uchun muntazam ma'rifiy seminarlar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Merton R.K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. – 1938. – Vol. 3, No. 5. – P. 672–682.

2. Hirschi T. Causes of Delinquency. – Berkeley: University of California Press, 1969.

3. Sutherland E.H., Cressey D.R. Principles of Criminology. – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1960.

4. Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R. Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research

Among Youth // Psychological Bulletin. – 2014. – Vol. 140, No. 4. – P. 1073–1137. – DOI: 10.1037/a0035618.

5. Hinduja S., Patchin J.W. Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying. – 2nd ed. – Thousand Oaks: Corwin, 2015.

6. Keles B., McCrae N., Grealish A. A Systematic Review: The Influence of Social Media on Depression, Anxiety and Psychological Distress in Adolescents // International Journal of Adolescence and Youth. – 2020. – Vol. 25, No. 1.

7. Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent Mental Health in the Digital Age: Facts, Fears, and Future Directions // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2020. – Vol. 61, No. 3. – P. 336–348. – DOI: 10.1111/jcpp.13190.

8.Odgers C.L., Schueller S.M., Ito M. Screen Time, Social Media Use, and Adolescent Development // Annual Review of Developmental Psychology. – 2020. – Vol. 2. – P. 485–502. – DOI: 10.1146/annurev-devpsych-121318-084815.

9. UNICEF. The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World. – New York: UNICEF, 2017. – ISBN 978-92-806-4930-7.

10.World Health Organization. What Works to Prevent Violence Against Children Online? – Geneva: World Health Organization, 2022. – ISBN 978-92-4-006206-1.

11. World Health Organization Regional Office for Europe. Addressing the Digital Determinants of Youth Mental Health and Well-being: Policy Brief. – Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2025.